

PAGULASKIRJANDUSE AJALUGU MITME PILGU LÄBI

Eesti kirjandus paguluses XX sajandil. Collegium litterarum 9. Toimetanud Piret Kruuspere. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2008. 823 lk.

2008. aasta detsembris ilmus Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse väljaandel mahukas, rohkem kui 800-leheküljeline koguteos „Eesti kirjandus paguluses XX sajandil”. Keel ja Kirjandus pöördus mitme kirjandusteadlase poole palvega kirja panna oma arvamus ilmunud raamatu kohta. Siinkohal hakkame avaldama ajakirjale saadetud kirjutisi.

Esimesi muljeid kauaoodatud suurteosest

„Eesti kirjandus paguluses XX sajandil” on oma rohkem kui 800 leheküljega suur teos ja kindlasti ka suurteos. Seda teost on kaua oodatud. Esimesest, näitekirjandusele pühendatud vihikust (1993) praeguse raamatuni on kulunud ei rohkem ega vähem kui viisteist aastat ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse sari „Collegium litterarum”, milles talle oli reserveeritud number 9, on vahepeal jõudnud edeneda numbrini 22! Küsimusele, miks koondteos nii kaua viibis, leiab vastuseid Piret Kruuspere sissejuhatusest. Selgub, et alguses hoogsalt kulgenud uurimis- ja publitseerimistöö takerdus proosavihiku juures, ja nähtavasti nii tõsiselt, et peatüki kokkukirjutamiseks läks aastaid. Nii kaua, et osutus vajalikuks 1993–1996 publitseeritud käsitlusi täiendada, mistõttu jõuti otsusele panna nad proosavihikuga samade kaante vahele. Visuaalselt seob praegust koguteost varasema nelja vihikuga paadimotiiv kaanel ja vahelehtedel (vihiku kujundas Virve Sarapik) ja personaalselt toimetaja Piret Kruuspere. Ei ole

midagi parata, et kipub jääma mulje toimetaja üksildumisest: kui 1990. aastatel tegutsesid Kruuspere kõrval toimetajatena veel Piret Viires ja Õne Kepp (neid mainitakse sissejuhatuses), siis nüüd näib vastutus koguteose eest langevat ainult esimese õlgadele. Vahest polekski sellest lugu, kui tegemist oleks üksnes varem valminud uurimuste kokkupanekuga, kuid nii see pole – proosapeatüki struktuuri olevat algselt paika pannud Pärt Lias, nagu loeme lk 23, ent kuidas komplekteeriti kirjutajaskond ja jõuti lõpptulemuseni, pole teada. Tundub nii, et toimetaja roll (töökoormusest kõnelemata) on olnud suurem kui kollektiivsete akadeemiliste uurimuste puhul tavaliselt. Kas niisugust suurprojekti nagu „Eesti kirjandus paguluses” poleks võinud koordineerida toimetuskolleegium, mingis muus vormis „kollektiivne aju” või projektijuht: lahendamist vajavaid probleeme jätkus tõenäoliselt küllaga?

Igatahes on ilmne, et pagulaskirjanduse raamatu saamisluugu on olnud üksjagu käänuline ja vaevaline. Kuidas see mõjutas lõpptulemust, kas rahvatarkus „kaua tehtud, kaunikene” kehtib? Kas võib soostuda raamatu tagakaanel sõnastatud enesehinnangutega: pädev autorkond, seni kõige ulatuslikum käsitus, annab olulise panuse eesti pagulaskultuuri uurimisse? Selle vaagimiseks kulub rohkem aega ja trükkiruumi, kui mul kasutada on, sestap piirdun pilguheiduga teosele tervikuna ja põgusate muljetega proosaosast, mis on lugejate ees esmakordselt.

Kõikehõlmav pagulaskirjandusluugu on väikeses Eestis loomu poolest asustevaheline projekt. Autoreid (kokku 22) ongi nii Tartust kui ka Tallinnast, Kirjandusmuuseumist ja ülikoolidest, vabakutselistest ridadest ja muidugi UTKK-st. Lugejate ettekujutusi pagulasluulest kujundavad Õne Kepp ja

Arne Merilai, näitekirjandusest Piret Kruuspere, lastekirjandusest Reet Krusten. Proosa ülevaatamiseks on tarvis läinud koguni 16 autori kaastööd, suuremat koormust kannavad Rutt Hinrikus, Ülo Tonts ja Janika Kronberg. Pisut veider tundub, et nelja pisiportree lisamiseks Piret Viirese kriitikapeatükki on otsitud uus autor, Janika Kronberg. Kas põhiautor oli oma 1990. aastate uurimisteedest täiesti distantseerunud või oli põhjus milleski muus, ei oska tagamaid tundmata oletada. Pagulaskirjanduse asjatundjad on suuremalt jaolt angažeeritud ja kõrvalejäämistel on mõistetavad põhjused. Küllap puuduvad Sirje Olesk, Toomas Liiv, Mart Velsker või Anneli Mihkelev autorite nimekirjast seetõttu, et luulepeatükk vaid kahe kirjutaja hoolde usaldati. Lai autorite ring on üks joon, mille poolest „Eesti kirjandus paguluses” jätkab omaaegse Keele ja Kirjanduse Instituudi egiidi all koostatud akadeemilise kirjandusloo traditsiooni. Selle V köite 2. raamatul (1991) oli 21 kaasautorit, kaheksa neist on kaasas nüüdses pagulaskirjandusloos. Erinevus seisneb muu hulgas selles, et nüüd tuleb lugejal leppida sisulise ebaühtlusega – või mitmekesisusega –, kuivõrd alapeatükkide autorid on ise otsustanud struktuuri ja laadi üle (lk 23).

Mida see kollektiivne uurimus sisaldab? Ei ole tõepoolest kahtlust, et ta annab olulise panuse pagulaskultuuri uurimisse tervikuna. „Eesti kirjandus paguluses” tahab olla ja ongi rohkem kui pagulaskirjanduse ajalugu, ühendades klassikalise kirjandusloo, raamatuloo, bibliograafia ja leksikoni funktsioonid. Põhilike arenguülevaadete, autoriportreede, lastekirjanduse, kriitika ja kirjandusteaduse käsitluste kõrvale on paigutatud ulatuslikud ülevaadet välismaal ilmunud tõlkeraamatutest, eesti kirjanduse kordustrükkidest ning pagulaskirjanduse tõlgetest ja võõrkeeltes kirjutatud teostest. Kirjastamis- ja tõlketegevus on märksa roh-

kem esil kui kodueesti kirjanduse akadeemilises ajaloos. Tegijate soov hõlmata ning arvele võtta „kõik, mis kunagi oli”, on täiesti arusaadav, kui meenutada aega, mil sündis uurimisprojekti idee: laulva revolutsiooni ja piiride lahchimineku aega. Siis oli väliseestlaste kultuuritöö veel suuresti tundmatu maa, mida asuti kõigepealt kaardistama ja kirjeldama, teejuhtideks pagulaste endi koostatud ülevaadet, kirjandusnimestikud jms. 1990. aastatel avaldatud vihikud varustati mahukate bibliograafiliste nimestikega, nüüd on neid oluliselt laiendatud ja täiendatud. Bibliograafiad võtavad enda alla kokku ca 150 lk raamatust. Et vahepealsete aastate jooksul on valminud eraldi kirjandusnimestikke, andmebaase ja käsitlusi (mainigem 2003. aastal ilmunud Anne Valmase kaheköitelist „Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000”, elektroonilist andmebaasi väliseesti ilukirjandusest võõrkeeltes, pagulaste mälestusteraamatute nimestikku), võib tekkida kahtlusi nii detailsete bibliograafiate otstarbekuses. Aga kohe võib vastu väita, et lugejal on mugavam, kui ta leiab asjakohase andmestiku koguteosest ega pea sooritama infootsinguid internetis, raamatukogus või kodustel raamaturiiulitel. Küsimus on pigem selles, et kohati kaalub teatmelisus üles analüüsi ja tõlgenduse, üldistusi napib. Ärgu võetagu seda etteheitekena autoritele: kirjutamise ajal, 1990. aastatel, oli andmestiku koondamine esimene ülesanne. Kui aga lugeda neidsamu (küll faktide osas täiendatud) ülevaadeid 2008. aastal, kui esmaavastamise ohin on ammu vaibunud, tekib tahtmine saada vastuseid ka küsimustele, mida autorid omal ajal veel ei püstitanud.

Pagulaskirjandust laialt haarav ja võimalikult täpne jäädvustamine näib olevat koguteose põhipaatos. Seda eesmärki teenivad käsitlustes nimetatata teoste nimekirjad bibliograafiates (näiteks memuaarid lk 307–311), aga ka püüd käsitleda võimalikult paljusid

kirjanikke, olgu või paari reaga. „Eesti kirjanduse ajaloo” V köite kahes raamatuse portreeteriti ligi sadat kirjaniku. Pagulaskirjanduse raamatu sisukorras on nimesid poole vähem, ent kahtlustan, et peatükisest pisiportreede arvel tõuseks see number vähemalt niisama kõrgele. Ühele või teisele kirjanikule pühendatud lehekülgede arv ei ole muidugi usaldusväärne näitaja, sest sõltub ka loomingulisest viljakusest, ent tähenduseta see ka ei ole. Koguteoses tõuseb kõige tugevamalt esile luuletaja, prosaist ja näitekirjanik Bernard Kangro ning pikemalt (rohkem kui kümnel leheküljel) käsitletakse veel Kalju Lepiku, Arvo Mägi, Karl Ristikivi ja Ilmar Jaksi loomingut. Vastaspoolusel on näiteks memuarist Joann Saarniit: esiletõstetud nimele järgneb kaks rida teksti pluss rida bibliograafias.

Nagu öeldud, koosneb raamat 1990. aastatel avaldatud vihikute uusversioonidest ja kahest uuest peatükist. Uute ja vanade käsitluste sünteesimist ega ristviidetega varustamist pole ette võetud ega eesmärgiks seatud, see olnukski liiga suur töö. Nii toimib iga peatükk iseseisva tervikuna, tarvitsemata teiste tuge või tausta. Kui lugeda raamatut kaanest kaaneni, siis jääb silma kordumisi ja kattumisi. Näiteks leiab mõni memuaarteos (Ilmar Jaksi „Saaremaalt Leningradi”, Heino Susi „Sarviku sulased” jt) nimetamist ja käsitlemist algul proosa-, siis memuaristikapeatükis, mõni (Raimond Kolga „Tuulisui ja teised”) memuaristika ja kirjandusteaduse raamistikus jne. Pagulaste kirjastamistegevusest jagavad teavet nii Hilve Rebane tõlkekirjanduse peatükki sisse juhatades kui ka Eerik Teder kordustrükke käsitledes, rääkimata sissejuhatusest. (Eesti Kirjanike Kooperatiivi asutamisaastas tulnuks siiski kokku leppida: praegu kohtab kahes kohas aastaarvu 1951, lk 650 on asutamisaastaks aga 1950.) Sellised kordused pole tingimata halvad, sest teosed ja autorid

ilmuvad ikkagi erinevas kontekstis. Küll aga võinuks vältida mõningaid topeldusi bibliograafilistes nimestikes. Näiteks kattuvad üpris suures osas kriitika- ja kirjandusteaduse peatükide bibliograafiad, samas kui esmatrükis (1995) peeti piisavaks kriitikakäsitluse juurest viidata kirjandusteaduse peatüki bibliograafiale. Pagulaste noorima põlvkonna võõrkeelsed teosed on kõige täielikumalt loetletud peatükis „Tõlked ja võõrkeeltes kirjutatud teosed”, kummatigi tuuakse võõrkeelsete proosateoste nimestik (lühem ja mitte päris samasugune) ära ka proosapeatüki lõpus, kuid luule ja lastekirjanduse juures mitte. Üldiselt tundub, et pigem dubleeritakse fakte kui riskitakse mõne kultuurikillukese koguteosest väljajäämisega.

„Eesti kirjandus paguluses” on põhiselt lähivaateline raamat, kus liigutakse kirjanike tasandil. Pagulaskirjanduse mosaiik laotakse kokku kirjanike pikkadest, lühi- ja pisiportreedest ning tsementeeritakse üsna kokkusurutud ülevaadetega žanrist ja/või põlvkonnast. Sedalaadi üldistavaid peatükke nagu akadeemilises „Eesti kirjanduse ajaloo” (kirjanduselu ja kirjandusprotsessi üldjooned) või „Eesti kirjandusloos” (kirjandus ja ühiskond, kirjanduse arenguhooni) koguteosest aga ei leia. Just „suurest pildist”, üldvaatest kirjandusprotsessidele tundsin lugedes puudust. Sissejuhatus ei saa mõistetavalt seda ülesannet täita, ehkki pakub pidepunkte. Tõsi, kui raamat hoolikalt läbi lugeda, saab eri peatükides esitatud üldistustest ja infost suure pildi peaaegu kokku. Näiteks XX sajandi teise poole paguluse eelloost ehk eestlaste väljarändest sajandi esimesel poolel ja XIX sajandil kirjutab Eerik Teder lk 649, kirjastamisoludest tehakse lähemalt juttu lk 559–560 ja lk 650–652. Piret Viires kirjutab kriitikapeatükis huvitavalt pagulaste enesetaju valitsevatest polaarsustest. Nii luule kui ka proosa käsitlejad skitseerivad

pagulaskirjanduse arengujoont, lastekirjanduse peatükis räägib Reet Krusten probleemidest lugejaskonnaga jne. Kui osa üldpildi tükke on raamatus olemas, vaja vaid kokku koguda, siis teised jäävad ikkagi puudu, näiteks põhiliikide proportsioonid ja nende dünaamika kirjandusprotsessis, samuti võinuks kirjanduse arengujoon olla kindlamalt ja täpsemalt välja joonistatud. Ära kulunuks ka niisugune paguluse fenomeni ja enesepilti valgustav käsitlus nagu Jaan Unduski artiklis „Eesti, eksii! ja Välis-Eesti. Väike mentaliteedilugu” (Akadeemia 2008, nr 10, lk 2257–2286).

Võtmeküsimusi, mida koguteos ei lahenda – ei saagi seda teha –, on väliseesti ja kodueesti kirjanduse suhe ja suhestamine. Sissejuhatuses refereeritakse mitmeid arvamusi kahe kirjanduskaanoni ühendamise võimalikkuse suhtes, ent ei võeta kindlat seisukohta. Nihkest arusaamades annab aga tunnistust pealkirjastamine: kui varasemate vihikute üldpealkirjaks oli „Eesti pagulaskirjandus” (ja veel varasemal ülevaatel „Väliseesti kirjandus”), siis nüüdse pealkirja esimene pool langeb kokku Mägi–Ristikivi–Kangro kirjandusloo pealkirja alusosaga aastast 1973, mis osutab, et tegemist on ühe eesti kirjandusega kahes ruumis. Kui nii, siis peab neil tingimata olema midagi ühist, rääkimata suhetest, vahest mõjutustestki kahe kirjanduse vahel. Kaanoneid kokku sulatada pole pagulaskirjandusele keskendatud uurimuse asi, kuid rõõbitada, kõrvutada, ühest kirjandusruumist teise viidata saaks küll. Mõnevõrra seda tehaksegi, aga sporaadiliselt, sõltuvalt kirjutaja soovist ja võib-olla ka ainetundmisest. Sama kehtib suhestamise kohta kodumaise klassika ja maailmakirjandusega. Kõrvutusi tehakse valdavalt autor–autor tasandil: Helbemäe ja Kross, Salu ja Kross, Alma Teder ja Luise Vaher, Mägi luuletajana ja Runnel jne. Pagulaskirjanduse retseptisioonist Ees-

tis ning Välis- ja Kodu-Eesti suhteist üldplaanis räägib Maie Kalda kirjandusteaduse peatükis. Mitmes kohas ja kontekstis on jutuks pagulaste erinevad hoiakud kodumaa suhtes, sellelt pinnalt tõusnud konfliktid ja võrsunud raamatud. Nimetatakse väliseestlaste Eestis ja kodueestlaste välismaal avaldatud teoseid, väliseesti näidendite lavastusi Eestis jms – väga väärtuslik teave, ent taas raamatus laiali. Vahest tulnuks kasuks Välis- ja Kodu-Eesti kirjandussuhete kompaktne käsitlus ühe peatüki või alapeatükina? Pagulaste loomingu ümbermõtestamist ühiseesti kirjanduse kontekstis, kui kasutada Jaan Unduski väljendit lk 210, ei ole üritatud. Samas (lk 211) osutab Undusk põgusalt pettumusele, mille tõi kaasa väliseesti kirjanduse „kojужõudmine” 1980. ja 1990. aastatel, aga neidki probleeme ei valgustata raamatus lähemalt.

Veidi muljeid ka proosapeatükist, mis oma ca 225 lehekülje ja 35 kirjani-kuportreega võtab enda alla rohkem kui neljandiku raamatust. Autoreiks on püütud värvata neid, kes mõne kirjani-ku loominguga süvitsi tegelnud. Ilmselt sel põhjusel piirdub üsna mitme autori kaastöö üheainsa portreega. Sellegipoolest tundub mulle natuke nagu raiskamisena Epp Annuse, „Eesti kirjandusloo” (2001) pagulasproosa peatükkide ainuautori angažeerimine vaid selleks, et paaril leheküljel sisse juhatada vanima põlvkonna proosa. Pooleteistkümne autoriga proosapeatükk kujuneb lähemesisviisidelt ootuspäraselt kirjuks. Pisut üllatav, aga raamatu sihiseadele mõeldes mõistetav on asjaolu, et õige harva kohtab teoreetiliselt fokuseeritud või fundeeritud käsitlusi: kui luulepeatükk sisaldab psühhoanalüütilise Laabani-portree Arne Merilailt, siis proosa poolel käsitleb Eve Annuk feministlikust perspektiivist Enn Nõu loomingut. Need mõjuvad küll värskendavalt, kuid teisalt jätavad varju kirjani-ku loomingulolulisi tahke, näiteks Nõu puhul taht-

nuks rohkem lugeda ta loomingu poliitilistest taustadest ja ilmavaatelistest alusest.

Prosaistide vaatlus põlvkonniti on täiesti põhjendatud. Millegipärast on luules põlvkondi leitud viis (lk 365), aga proosas loen neid välja neli. Sellest skeemist kukuvad välja kolmas alapeatükk ning Ilmar Jaks, kes on kontekstualiseeritud toplelt. Jaksi portree paigutamist 1960. aastate debütantide sekka seletatakse päris veenvalt (lk 207–208), aga samas räägitakse Jaksist ka sõjapõlvkonna alapeatüki sissejuhatuses (lk 169), vähimagi viiteta sellele, et autoriportreed tuleb otsida mujalt. Kolmanda alapeatüki pealkiri „Pagulasproosa mitmekesisus ja temaatiline ühtsus” on üpris väheütleav, asukoht põlvkonnapeatükkide vahel püüab aga vististi varjata või pehmendada asjaolu, et see kujutab endast ülevaadet „ja teistest” ehk vähemtähtsatest autoritest, mida mida reedab ka portreede lühidus. Kuna kõik portreteeritud on naiskirjanikud (ehkki sissejuhatuses on juurde haagitud ka marginaalsemaid meeskirjanikke), siis saab peatükk leebelt naisuurimusliku varjundi. Alternatiiviks võinuks olla avalikult ja väljapeetult naisuurimuslik naiskirjanike peatükk, kuhu sobinuks ka Reed Morn (mis siis, et vanemast põlvkonnast – Helmi Mäelo sünniaasta on sama), võib-olla ka mõni kolmest 1960. aastate naisdebütandist.

Jällegi tundsin lugedes puudust üldistustest, mis põlvkondi omavahel seostaks, kaardistaks kogu proosamaastikku. Alapeatükkide sissejuhatused kolmelt eri kirjutajalt on koondpildi loomiseks liiga lühikesed ning paistab, et omavahel mitte lõpuni kooskõlastatud. On hea, et välja on toodud arbuute põlvkonna proosa neli temaatilist keset, ent tahaks teada, kas teistes põlvkondades olid esil teised teemad või needsamad. Küsimust realistliku traditsiooni ja modernistlike uuenduste

vahekorraist riivatakse siin-seal autoriportreedes, aga pidevat arenguhoont on lugejal keeruline (re)konstrueerida.

Sirje Olesk arvab oma retsensioonis (Eesti eksiilkirjandus igaviku jaoks dokumenteeritud. – Eesti Ekspress 5. II 2009), et suuremat osa paguluses kirjutatud raamatutest ei loeta enam kunagi. Ma ei ole nii pessimistlik – mitte ei tahaks „Eesti kirjandust paguluses” näha kirjandusteoste suure surnuaiana –, küll aga pooldan sisututvustusi ja kõitvat stiili, mis ehk ärgitaksid käsitletud teoseid lugema. Ses suhtes ei ole asi sugugi halb. Refereerivat esitust ja „puist akadeemilist stiili”, mida Kangro põlgas (lk 85), kohtab ju ka, ent põhitööni see ei määra. Kui nimetada isiklikke lugemiselamusi proosapeatükkist, siis kuuluvad nende hulka Kivikase portree, eriti intrigeeriv seostamine A. H. Tammsaarega (Toomas Haug), Arvo Mägi suuremahulise loomingu kindlakäeline käsitus (Janika Kronberg), Ilmar Talve portree (Ülo Tonts), Helga Nõu empaatiline käsitus (Rutt Hinrikus) jmt. Kahju, et võrdlemisi kahvatuks jääb Mälgu portree, eriti „Tee kae-vule” väärinuks sügavamast avamist.

„Eesti kirjandus paguluses XX sajandil” on kiiduväärselt põhjalik, andmehke, faktoloogiliselt tihe. See on kahtlemata suure pieteeditundega koostatud raamat, austusavaldus pagulaste elu- ja kultuurijõule. Ent see ei tohiks jääda monumendiks, mis sulgeb vaa-teid, vaid vundamendiks, millele kerki-gu uusi käsitusi. Kui Jüri Hainile (Subjektiivseid hajamõtteid pagulaskir-janduse suurraamatu kohal. – Sirp 23. I 2009) kangastus väiksemahuli-sem, ent selgemate väärtushinnangute-ga tulevikuteos, siis mina ootaksin pagulaskirjanduse kriitilist lõimimist kodumaise kirjandusega. Mõlemal pool loodi ju omakirjandust.

LUULE EPNER